سی‌ودومین همایش بانکداری اسلامی: نظارت و تطبیق شرعی در بانکداری اسلامی: مبانی نظری، تجارب جهانی و توصیه‌های سیاستی
۸ و ۹ شهریور ماه ۱۴۰۱، صص. ۷۷-۱۰۳

تجربه‌نگاری و آسیب‌شناسی نظارت شرعی در شبکه بانکی جمهوری اسلامی ایران

محمد توحیدی[۱]
سیدمحمدصادق شاهچراغ[۲]
سیدمحمدرضا خالقی[۳]

چکیده

موضوع نظارت شرعی بر بانک‌ها و مؤسسات مالی اسلامی موضوعی جدید نبوده و بررسی در سطح ملی و بین‌المللی، حاکی از آن است که تجارب خوبی در این زمینه وجود دارد. هدف از پژوهش حاضر آن است تا در حد امکان، شناخت جامعی از تجارب نظارت شرعی در شبکه بانکی ایران ارایه دهد. این پژوهش، کیفی محسوب شده، از منظر هدف، کاربردی و از منظر نحوه گردآوری داده‌ها، توصیفی- پیمایشی محسوب می‌شود. در این پژوهش ابتدا به روش اسنادی تجربه بانک‌های ایرانی گردآوری شده که در زمینه نظارت شرعی فعالیت داشته‌اند، سپس به روش پیمایشی و با مصاحبه نیمه ساختار یافته با خبرگان و مسئولان آن بانک‌ها، این تجربه تکمیل شده است. در نهایت، این تجارب با نگاه آسیب‌شناسانه و به روش توصیفی- تحلیلی مورد ارزیابی قرار گرفته است. نتایج گویای آن است که با وجود اقدامات ارزنده برخی بانک‌ها در حوزه نظارت شرعی، اول، این اقدامات تحت الزام نهاد ناظر بازار پول نبوده و داوطلبانه انجام شده است. و دوم، مقطعی و وابسته به‌دغدغه‌های شرعی سهامداران، اعضای هیئت‌مدیره یا مسئولان وقت آن بانک‌ها بوده است.

واژه‌های کلیدی: نظارت شرعی، شورای فقهی، حکمرانی شرعی، بانک مرکزی، بانکداری اسلامی
JEL: G20, Z10, Z12, O16

---

[۱] دانشیار گروه مدیریت مالی، دانشکده معارف اسلامی و مدیریت، دانشگاه امام صادق (ع)، تهران، ایران، (نویسنده مسئول)؛ tohidi@isu.ac.ir
[۲] دانشجوی دکترای معارف اسلامی و مدیریت مالی و پژوهشگر مرکز رشد دانشگاه امام صادق (ع)، تهران، ایران، sms.shahcheragh@isu.ac.ir
[۳] دانشجوی کارشناسی ارشد معارف اسلامی و مدیریت مالی، دانشگاه امام صادق (ع)، تهران، ایران. mr.khaleghi@isu.ac.ir

مقدمه

موضوع نظارت شرعی بر بانک‌ها و مؤسسات مالی اسلامی موضوعی جدید نبوده و بررسی در سطح بین‌المللی، حاکی از آن است که تجارب خوبی در این زمینه وجود دارد. به‌طور مشخص، به‌دلیل آن‌که بانک‌های اسلامی معمولاً در فضایی رقابتی با بانک‌های متعارف به فعالیت مشغولند، در عمل به اثبات اسلامی بودن فعالیت‌های خود به مخاطبان و ذی‌نفعان مرتبط مجبورند. شیوه‌ای نیز که بدین‌منظور استفاده می‌شود، تشکیل شورای نظارت شرعی در بانک و مؤسسه مالی با هدف ارزیابی اسلامی بودن فعالیت‌های بانک در طول دوره فعالیتش است.

با توجه به آنچه مطرح شد، طی سالیان اخیر از یک سو فعالیت ناظران شرعی بر بانک‌های اسلامی دنیا توسعه یافته و اکثر بانک‌ها و مؤسسات مالی اسلامی در کشورهای مختلف، نسبت به راه‌اندازی شورای نظارت شرعی اقدام کرده‌اند و از سوی دیگر، برخی نهادهای بین‌المللی همانند هیئت خدمات مالی اسلامی (IFSB)[1] و سازمان حسابداری و حسابرسی نهادهای مالی اسلامی (AAOIFA)[2] نسبت به تدوین استانداردهای بین‌المللی نظارت شرعی اقدام کرده‌اند. حاصل فعالیت‌های این نهادها تاکنون، تدوین اصول و دستورالعمل‌های نظارت شرعی بوده است. تمامی این موارد نشان از پیشرفت کشورهای مختلف در زمینه نظارت شرعی در نهادهای مالی اسلامی داشته است.

در نظام بانکی ایران با وجود گذشت بیش از سه دهه از تصویب قانون بانکداری بدون ربا و ابراز دغدغه‌های شرعی مراجع عظام تقلید و عموم مردم، بحث نظارت شرعی چندان جدی گرفته نشده است و دغدغه اولویت‌دار مسئولان وقت در عمل نبوده است. بررسی تجربه نظارت شرعی در بانکداری ایران گویای آن است که تا قبل از تصویب قانون برنامه ششم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران، شورای فقهی بانک مرکزی صرفاً جایگاه مشورتی داشته و پس از تصویب قانون مذکور در سال ۱۳۹۶، جایگاه شورای فقهی ارتقا یافت و مصوبات شورا برای کل نظام بانکی لازم‌الرعایه شد. همچنین، بانک‌های مختلف طی دهه‌های گذشته به‌صورت داوطلبانه و بدون الزام نهاد ناظر، اقداماتی در زمینه نظارت شرعی داشته‌اند که بررسی و آسیب‌شناسی این اقدامات و تجربه‌نگاری آن‌ها می‌تواند دارای درس‌های آموزنده‌ای برای ارتقای نظارت شرعی در نظام بانکی جمهوری اسلامی ایران باشد. همچنین، اهداف نظارت شرعی در صورتی محقق شده و بانکداری بدون ربا استقرار می‌یابد که به الزامات آن مانند آموزش بانکداری اسلامی به نیروی انسانی، تداوم آموزش، فرهنگ‌سازی و

[1] Islamic Financial Services Board
[2] Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institutions

ترویج گفتمان بانکداری اسلامی در سطح نیروی انسانی، مشتریان و ذی‌نفعان اصلی بانک، ایجاد نظام تشویق و تنبیه مبتنی بر بانکداری اسلامی، تأثیر پایبندی نیروی انسانی به بانکداری اسلامی در ارتقا شغلی ایشان و انتصابات و... نیز توجه شود. از این‌رو، به برخی از مهم‌ترین اقدامات بانک‌های منتخب در این زمینه‌ها نیز اشاره می‌شود.

در این پژوهش پس از بیان روش پژوهش، ادبیات نظری و پیشینه پژوهش بررسی می‌شود. سپس تجربه نظارت شرعی در بانک‌های داخلی منتخب شامل بانک مهراقتصاد، بانک انصار، بانک کشاورزی و بانک دی مورد بررسی قرار گرفته و ارزیابی و آسیب‌شناسی می‌شود. قسمت انتهایی پژوهش به نتیجه‌گیری و پیشنهادهای سیاستی اختصاص یافته است.

ادبیات نظری و پیشینه پژوهش

پیشینه پژوهش

موسویان، نظرپور و کفشگر (۱۳۸۸) در مقاله خود با عنوان «نقش شورای تخصصی فقهی در ارتقای سطح مشروعیت و کارایی بانک‌های اسلامی (مطالعه تجربه چند کشور اسلامی)» به‌دنبال این فرضیه بوده‌اند که تشکیل شورای فقهی، سطح مشروعیت و کارایی بانک‌های اسلامی را ارتقا می‌دهد. موسویان، آذر و میسمی (۱۳۹۲) در مقاله «الگوی نظارت شرعی بر بانک‌های کشور براساس دیدگاه خبرگان بانکداری اسلامی» با استفاده از روش دلفی سه‌مرحله‌ای به گردآوری نظریات خبرگان اقدام کرده‌اند و جهت تحلیل اطلاعات گردآوری‌شده و رتبه‌بندی ویژگی‌های الگوی مطلوب به‌ترتیب از آزمون‌های دوجمله‌ای و تحلیل واریانس فریدمن استفاده کرده‌اند. همچنین، موسویان و میسمی (۱۳۹۴) در مقاله «نظارت شرعی در نظام بانکی ایران و ارایه اصلاح‌های قانونی»، مقوله نظارت بر انطباق روابط موجود در نظام بانکی با ضوابط شرعی را تحلیل کرده و توصیه‌هایی سیاستی جهت اجرایی‌سازی نظارت شرعی بر بانک‌ها پیشنهاد می‌دهند. در نهایت، به‌منظور هموار کردن زمینه‌های قانونی راه‌اندازی نظارت شرعی، نمونه‌ای پیشنهادی از قوانین و مقررات لازم را در سه سطح ارایه می‌کنند.

روحانی و بنی‌طبا (۱۳۹۶) در مقاله‌ای با عنوان «پیامدهای نبود نظارت شرعی بر نظام بانکی ایران، دلالت‌های سیاستی» با واکاوی وضعیت موجود نظارت شرعی در نظام بانکی کشور و تبیین ضعف‌های قانونی، نهادی و اجرایی در این حوزه، مهم‌ترین پیامدهای نبود نظارت شرعی را تشریح می‌کنند. سپس با بررسی روند تحولات نهادی در معماری مالی اسلامی بین‌المللی، الگوهای نظارت شرعی در نظام بانکی کشورهای مختلف و استانداردهای بین‌المللی مرتبط با موضوع نظارت شرعی در

مؤسسات مالی اسلامی، پیشنهادهایی در زمینه تثبیت نظارت شرعی بر بانک‌ها و ارتقای جایگاه شورای فقهی بانک مرکزی ارایه می‌کنند. محرابی (۱۳۹۸) نیز در پژوهشی با عنوان «آشنایی با اصول حاکمیت شرکتی بانک‌های اسلامی در مقایسه با بانک‌های متعارف» بیان می‌کند که کنترل و نظارت شرعی، حسابرسی شرعی و مقررات داخلی بانک‌های اسلامی از فاکتورهای مهم ساختار حاکمیت شرعی در بانک‌های اسلامی به‌شمار می‌رود. وی الزامات و پیشنهادهایی درخصوص اجرا و بهبود یک الگوی حاکمیت شرکتی مؤثر ارایه می‌دهد.

با بررسی پیشینه پژوهش می‌توان به این نتیجه رسید که تاکنون پژوهشی درباره مستندنگاری و آسیب‌شناسی تجربه نظارت شرعی در شبکه بانکی ایران انجام نشده و مقاله پیش‌رو از این جهت دارای نوآوری است.

تعریف نظارت شرعی

منظور از نظارت شرعی براساس تعریف سازمان حسابداری و حسابرسی مؤسسات مالی اسلامی[1]، کلیه اقدامات احتیاطی و نظارتی به‌منظور اطمینان از انطباق فعالیت‌های بانک یا مؤسسه مالی اسلامی با اصول و قوانین شریعت مقدس اسلام است. هدف از این نظارت در نهایت دستیابی به اقدامات، فعالیت‌ها، تدابیر، اصول و روش‌هایی است که به‌وسیله آن‌ها بتوان ریسک شریعت در نظام بانکی (به‌طور عام) یا یک مؤسسه مالی یا بانک اسلامی (به‌طور خاص) را حداقل کرد یا کاهش داد. (سازمان حسابداری و حسابرسی مؤسسات مالی اسلامی: ۲۰۱۰، ص. ۴۲)

طبق تعریف هیئت خدمات مالی اسلامی[2] نیز «سیستم حاکمیت (نظارت) شریعت به مجموعه ترتیبات سازمانی و نهادی‌ای مربوط می‌شود که از طریق آن‌ها یک نهاد ارایه‌دهنده خدمات مالی اسلامی اطمینان حاصل می‌کند که در ورای هر یک از ساختارهای زیر، یک نظارت شرعی مؤثر و مستقل وجود دارد:

- صدور آرا، تصمیم‌ها و راه‌حل‌های شرعی مرتبط؛
- انتشار اطلاعات درباره راه‌حل‌های شرعی برای کارکنان عملیاتی نهاد ارایه‌دهنده خدمات مالی اسلامی که بر سازگاری عملیات و معاملات نهاد با مصوبات کمیته شریعت نظارت می‌کنند.
- بررسی و حسابرسی داخلی انطباق با شریعت برای بررسی این‌که این سازگاری و تطابق رضایت‌بخش بوده و هر مورد مغایر با شریعت ثبت و گزارش شده و تا حد امکان تصحیح می‌شود.

[1] AAOIFI: The Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institutions
[2] IFSB: The Islamic Financial Services Board

- حسابرسی سالانه انطباق با شریعت برای تأیید این‌که حسابرسی و بازبینی شرعی داخلی دقیقاً صورت پذیرفته و یافته‌ها و نتایج آن توسط کمیته فقهی مورد توجه قرار گرفته است». (هیئت خدمات مالی اسلامی: ۲۰۰۹، ص. ۳۳)

الگوها و رویکردهای مختلف در نظارت شرعی

در کشورهای مختلف از مدل‌های متنوعی برای نظارت شرعی استفاده می‌شود. در برخی الگوها مانند ایران، ساختار نظارت شرعی در رأس نهاد قانونگذار تأسیس شده و به‌صورت متمرکز است. در کشورهایی مانند عربستان، کویت و قطر، مسئولیت نظارت شرعی با کمیته‌های شرعی است که در سطح نهادهای فعال در بازارهای مالی فعالیت می‌کنند. جالب توجه است که گرچه در عربستان از طرف بانک مرکزی در رابطه با تشکیل کمیته‌های فقهی در بانک‌ها و مؤسسات مالی الزامی وجود ندارد، اما تمامی بانک‌ها و مؤسسات مالی این کشور دارای هیئت شرعی هستند. (میثمی و قلیچ: ۱۳۸۹، ص. ۶) در برخی کشورهای دیگر نظیر مالزی، اندونزی، بحرین و امارات، یک چهارچوب جامع نظارت شرعی متشکل از کمیته نظارت شرعی مرکزی[1] و کمیته‌های شرعی نهادهای مالی وجود دارد. (ISRA: 2015, P. 22)

بررسی تجربه نظارت شرعی در کشورهای اسلامی و غیراسلامی نشان می‌دهد که می‌توان تمامی الگوها و تجربه‌ها را در سه گروه کلی جای داد که عبارتند از: رویکردهای حداقلی، میانی و حداکثری. مبنای تمایز این سه رویکرد در:

۱- وجود یا عدم وجود قانون واحد[2]؛

۲- اجباری یا اختیاری بودن نظارت شرعی؛ و

۳- وجود یا عدم وجود نهاد نظارتی مرجع[3] در مسئله نظارت شرعی است. (موسویان و همکاران: ۱۳۹۲، ص. ۶۴)

[1] Central Shariah Advisory Council (SAC)

[2] منظور از وجود قانون واحد در زمینه نظارت شرعی آن است که در کشور مورد نظر، نهادهای قانونگذار در بازار پول، قوانین مشخصی در رابطه با نحوه فعالیت ناظران شرعی به‌تصویب رسانده باشند و این امر به صلاحدید مؤسسات واگذار نشده باشد.

[3] منظور از نهاد نظارتی مرجع آن است که در سطحی بالاتر (مثلاً بانک مرکزی یا دولت)، نهاد نظارتی‌ای وجود داشته باشد که خود بر عملکرد کمیته‌های شرعی مؤسسات مالی اسلامی نظارت داشته باشد.

جدول شماره ۱: انواع رویکردهای موجود در نظارت شرعی

انواع رویکردها	کشورهای متعلق به هر رویکرد	شاخص‌های کشف رویکرد
رویکردهای حداقلی	عربستان	عدم‌وجود قانون واحد اختیاری بودن نظارت شرعی عدم وجود نهاد نظارتی مرجع در مسئله نظارت شرعی
رویکردهای میانی	کویت و قطر	وجود قانون واحد اجباری بودن نظارت شرعی عدم وجود نهاد نظارتی مرجع در مسئله نظارت شرعی
رویکردهای حداکثری	مالزی، اندونزی، بحرین و امارات	وجود قانون واحد اجباری بودن نظارت شرعی[۱] وجود نهاد نظارتی مرجع در مسئله نظارت شرعی

مأخذ: موسویان و همکاران: ۱۳۹۲، ص. ۶۴

رویکرد نظارت شرعی در بانکداری ایران

برای تبیین رویکرد ایران در بحث نظارت شرعی در نظام بانکی، ابتدا تاریخچه‌ای از فعالیت نظارت شرعی در بانک مرکزی ارایه می‌شود. در سال ۱۳۸۳ در پژوهشکده پولی و بانکی بانک مرکزی، شورایی به‌نام «شورای مشورتی بانکداری و مالیه اسلامی» تشکیل شد. این شورا که متشکل از صاحب‌نظران فقهی، اقتصادی و بانکی بود، مسائل و شبهه‌های شرعی مطرح در عرصه بانکداری بدون ربا را مورد بحث و بررسی قرار داده و پیشنهادهایی جهت اصلاح وضع موجود ارایه می‌کرد. همچنین، این شورا در مواردی با بررسی ابزارهای جدید بانکی، پیشنهادهایی به شورای پول و اعتبار ارایه می‌کرد. این شورا پس از حدود دو سال فعالیت به معاونت بانکی وزارت امور اقتصادی و دارایی منتقل شد. (موسویان و همکاران: ۱۳۸۹، ص. ۶۶) این روند ادامه داشت تا این‌که پس از تغییرات مدیریتی در بانک مرکزی و در ابتدای سال ۱۳۸۸، شورایی در بانک مرکزی به‌نام شورای فقهی بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران تشکیل شد که جایگاه قانونی نداشت و صرفاً یک شورای مشورتی بود. (موسویان و میثمی: ۱۳۹۳، ص. ۱۰۹-۱۰۸)

شورای فقهی بانک مرکزی در سال ۱۳۹۶ با تصویب برنامه پنجساله ششم توسعه جایگاه قانونی پیدا کرد و مصوبات آن لازم‌الرعایه شد. در ماده ۱۶ قانون برنامه پنجساله ششم (۱۴۰۰-۱۳۹۶) توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران این‌طور آمده است:

[۱] منظور آن است که براساس قانون، تمامی مؤسسات مالی اسلامی ملزم باشند به مسئله نظارت شرعی بر عملکرد خود متعهد باشند.

«برای حصول اطمینان از اجرای صحیح عملیات بانکی بدون ربا در نظام بانکی کشور و جهت نظارت بر عملکرد نظام بانکی و اظهارنظر نسبت به‌روش‌ها و ابزارهای رایج، شیوه‌های عملیاتی، دستورالعمل‌ها، بخشنامه‌ها، چهارچوب قراردادها و نحوه اجرای آن‌ها از جهت انطباق با موازین فقه اسلامی، شورای فقهی در بانک مرکزی تشکیل می‌شود».

براساس آنچه گفته شد، رویکرد ایران در زمینه نظارت شرعی تا قبل از تصویب قانون برنامه ششم توسعه، حداقلی بوده، به‌گونه‌ای که قانون واحد در زمینه نظارت شرعی نداشته، نهاد نظارتی مرجع در قالب شورای مشورتی بانک مرکزی وجود داشته، اما مسئله نظارت شرعی اختیاری بوده و طی این برهه زمانی برخی بانک‌ها و مؤسسات مالی و اعتباری در ایران به‌صورت داوطلبانه و اختیاری فعالیت‌ها و اقدامات ارزشمندی در زمین نظارت شرعی نظیر راه‌اندازی کمیته فقهی، استفاده از مشاوران شرعی و ... انجام داده‌اند. پس از تصویب برنامه ششم توسعه در سال ۱۳۹۶ و قانونی شدن جایگاه شورای فقهی، رویکرد ایران در حال سوق یافتن به رویکرد حداکثری است که طی یک‌سال گذشته این امر شتاب بیشتری به‌خود گرفته است. به‌گونه‌ای که قانون واحد در زمینه نظارت شرعی وجود داشته، نهاد نظارتی مرجع جایگاه مستحکم‌تری یافته و اقدامات ارزشمندی در زمینه الزامی کردن نظارت شرعی در بانک‌ها و مؤسسات مالی و اعتباری تحت نظارت بانک مرکزی در حال انجام شدن است و اضافه شدن ناظران شرعی به کمیته تطبیق بانک‌ها گامی مهم در نیل به این هدف است.

روش پژوهش

پژوهش حاضر کیفی محسوب می‌شود. این پژوهش از منظر هدف، کاربردی و از منظر نحوه گردآوری داده‌ها توصیفی (اسنادی–پیمایشی) است. در این پژوهش ابتدا به روش اسنادی و با بررسی و مطالعه کتب، مقالات، اسناد، سایت‌ها و ... تجارب نظارت شرعی بانک‌های داخلی منتخب استخراج شده است. سپس به روش پیمایشی و با مصاحبه نیمه ساختار یافته با هشت نفر از خبرگان و مسئولانی که در فعالیت‌ها و اقدامات مرتبط با نظارت شرعی در آن بانک‌ها نقش داشته‌اند، این تجربه‌نگاری تکمیل شده است. بانک‌های مورد بررسی در این پژوهش بانک‌هایی هستند که به‌دلیل دغدغه‌های شرعی سهامداران اصلی یا مدیران و مسئولان آن، بیشترین فعالیت را در زمینه نظارت شرعی داشته‌اند که با مشورت با خبرگان انتخاب شده‌اند. سؤالات مورد استفاده در مرحله مصاحبه به‌شرح زیر است:

۱- تاریخچه نظارت شرعی در بانک چیست؟

۲- جایگاه نظارت شرعی در ساختار سازمانی بانک چیست؟

۳- سازوکار نظارت شرعی در بانک چیست؟
۴- فرایند نظارت شرعی بر شعب بانک چگونه است؟
۵- گستره فعالیت‌های مرتبط با نظارت شرعی (نظیر آموزش، پژوهش، فرهنگ‌سازی و ...) در بانک چیست؟

در نهایت به روش توصیفی- تحلیلی اقدامات بانک‌های منتخب در زمینه نظارت شرعی با نگاه آسیب‌شناسانه مورد بررسی و ارزیابی قرار گرفته است.

بررسی تطبیقی تجربه نظارت شرعی در بانک‌های منتخب داخلی

در ایران طی چند دهه گذشته شاهد تجربه‌های پراکنده نظارت شرعی در شبکه بانکی بوده‌ایم که به‌صورت داوطلبانه و بدون الزام مقام ناظر بازار پول توسط برخی بانک‌ها انجام شده است. در ادامه، تجربه نظارت شرعی چهار بانک منتخب داخلی تبیین خواهد شد که دارای اقدامات ارزنده‌ای در زمینه نظارت شرعی بوده‌اند. خاطرنشان می‌شود این تجربه‌ها منحصر در این بانک‌ها نبوده و چه‌بسا سایر بانک‌ها نیز فعالیت‌هایی در زمینه نظارت شرعی داشته باشند.

بانک مهر اقتصاد

معرفی

صندوق قرض‌الحسنه بسیجیان سال ۱۳۷۲ تأسیس شد. این صندوق در سال ۱۳۹۱ به بانک مهراقتصاد تبدیل و در سال ۱۳۹۹ با بانک سپه ادغام[1] شد. از سال ۱۳۷۴-۱۳۷۳ کارگروه مهندسی قراردادهای تخصیص راه‌اندازی شد. پس از مدتی این کارگروه به شورای فقهی زیر نظر مدیرعامل تبدیل شد. سپس به کمیته بانکداری اسلامی زیر نظر معاون اعتبارات و بین‌الملل انتقال یافت. حدود سال ۱۳۹۰ اداره بانکداری اسلامی در این بانک ایجاد شد. علاوه بر اداره بانکداری اسلامی، کمیسیون استقرار بانکداری اسلامی ایجاد شد که بحث‌های کارشناسی در آنجا صورت می‌گرفت و برای تصمیم‌گیری به کمیسیون عالی اجرای بانکداری اسلامی ارجاع می‌شد. به‌نظر می‌رسد وجود مدیران دغدغه‌مند، فرهنگ سازمانی اسلامی و انقلابی و به‌خصوص نظارت دفتر تأیید شرعی ضوابط و برنامه‌های سپاه از انگیزه‌های اصلی پررنگ بودن بانکداری اسلامی و نظارت شرعی در این بانک بوده است. توضیح این‌که این دفتر با هدف ممیزی شرعی شیوه‌نامه‌ها، آیین‌نامه‌ها و دستورالعمل‌ها و ابلاغیه‌های سپاه در دهه ۱۳۶۰ تأسیس شد. بانک‌ها و مؤسسات مالی و اعتباری مانند بانک مهراقتصاد و انصار به ارایه

[1] https://www.cbi.ir/showitem/18928.aspx

گزارش به این دفتر ملزم بودند و دفتر سپاه مطابقت محصولات و عقود اجرایی در این نهادها را با موازین شرعی کنترل و نظارت می‌کرد و مهر تأیید این دفتر ذیل هر قرارداد، طرح یا محصول جدید بانک زده می‌شد. پس از آن امکان اجرای قرارداد و طرح در بانک وجود داشت. شاید بتوان گفت این دفتر به نوعی نقش شورای فقهی بانک مرکزی را ایفا می‌کرد. ایجاد و فعالیت این دفتر را می‌توان نقطه‌ی آغاز پیگیری و استقرار بانکداری اسلامی در بانک‌های مذکور دانست.

سازوکار نظارت شرعی

وظیفه نظارت شرعی در بانک مهراقتصاد برعهده کمیسیون عالی پیاده‌سازی بانکداری اسلامی، کمیسیون استقرار بانکداری اسلامی و اداره بانکداری اسلامی است. در واقع، کمیسیون استقرار بانکداری اسلامی به‌عنوان بازوی کارشناسی و اداره بانکداری اسلامی به‌عنوان بازوی اجرایی کمیسیون عالی، علاوه بر انجام دادن وظایف دبیرخانه‌ای، حلقه ارتباط با بدنه اجرایی بانک بوده و ایفای وظایف اجرایی نظارت شرعی را برعهده دارد.

الف- کمیسیون عالی پیاده‌سازی بانکداری اسلامی: کمیسیون عالی یکی از کمیسیون‌های زیرمجموعه مدیرعامل محسوب می‌شود. این کمیسیون متشکل از اعضای زیر است.

- مدیرعامل بانک به‌عنوان رئیس کمیسیون
- معاون اعتبارات و بین‌الملل به‌عنوان دبیر
- مسئول نمایندگی ولی‌فقیه در بانک
- معاون طرح و توسعه
- معاون حقوقی و وصول مطالبات
- مشاوران فقهی

هدف از تشکیل کمیسیون عالی، بررسی شبهات فقهی در مورد ابزارهای مالی و ارایه راه‌حل‌های مناسب بوده و وظایف زیر را برعهده داشته است:

- ارزیابی ابزارهای مالی در مقام عمل به‌منظور اطمینان از حسن اجرای آن‌ها
- همکاری با کمیته‌ها و شوراهای مشابه در سایر سازمان‌های داخلی و خارجی
- همکاری در توسعه و گسترش برنامه‌های آموزشی و انتشارات علمی در زمینه بانکداری اسلامی
- همکاری در برگزاری نشست‌های علمی در زمینه مالی اسلامی
- اخذ و بررسی و تأیید قراردادهای تسهیلاتی برابر دستورهای بانک مرکزی و سایر مراجع ذی‌صلاح

- تهیه و تنظیم قراردادهای تجهیز و تخصیص منابع

ب- کمیسیون استقرار بانکداری اسلامی: این کمیسیون ذیل معاونت اعتبارات و بین‌الملل و با ترکیب زیر تشکیل شده بود:

- معاون اعتبارات و بین‌الملل به‌عنوان رئیس کمیسیون
- رئیس اداره بانکداری اسلامی به‌عنوان دبیر کمیسیون
- مشاوران فقهی
- کارشناسان

به‌تناسب موضوعات، رؤسای برخی اداره‌های بانک نیز در جلسات دعوت می‌شدند. وظیفه این کمیسیون، بررسی کارشناسی موضوعات مختلف بود که نتیجه آن به کمیسیون عالی جهت تصمیم‌گیری ارجاع می‌شد.

ج- اداره بانکداری اسلامی: اداره بانکداری اسلامی ذیل معاونت اعتبارات و بین‌الملل بانک مهراقتصاد فعالیت داشته و نقش‌ها و وظایف این اداره را می‌توان در سه دسته وظایف دبیرخانه‌ای و پیگیری امور به‌عنوان بازوی اجرایی کمیسیون عالی اجرای بانکداری اسلامی، نظارت شرعی بر فعالیت‌های مختلف و آموزش، اطلاع‌رسانی و ترویج بانکداری اسلامی طبقه‌بندی کرد.

۱- وظایف دبیرخانه‌ای و پیگیری امور کمیسیون عالی

- برنامه‌ریزی و پیگیری تشکیل مستمر جلسات، طرح موضوعات و اخذ مصوبات، ثبت و نگهداری صورتجلسات و ارایه گزارش عملکرد
- اجرایی کردن مصوبات کمیسیون
- ارتباط مستمر و مؤثر با دفتر تأیید شرعی ضوابط و برنامه‌های سپاه و حوزه نمایندگی ولی فقیه بانک برای استعلام و اخذ تأیید شرعی دستورالعمل‌ها، قراردادها و طرح‌های بانکی
- تهیه و تدوین ابلاغیات مورد نیاز جهت تأکید بر اجرای دقیق قراردادها و جلوگیری از صوری شدن آن‌ها
- برنامه‌ریزی برای تشکیل کمیته‌های فرعی با حضور معاونت‌های ذی‌ربط جهت بحث و بررسی مسائل مستحدثه
- همکاری و تعامل با شورای فقهی بانک مرکزی و کمیته‌های مشابه در شبکه بانکی کشور

۲- نظارت شرعی بر فعالیت‌های مختلف

- بررسی و ارزیابی شرعی ابزارها و طرح‌های جدید بانک

- بررسی و ارزیابی شرعی دستورالعمل‌ها و قراردادهای جدید بانکی
- بازنگری و اظهارنظر شرعی در مورد دستورالعمل‌ها و قراردادهای مورد استفاده در بانک
- ارزیابی و نظارت شرعی بر فعالیت‌های بانک در مقام عمل به‌منظور حصول اطمینان از حسن اجرای آن‌ها
- مطالعه و بررسی مداوم قوانین و مقررات بانک مرکزی و بازنگری دستورالعمل‌ها، قراردادها و طرح‌های بانک به‌صورت مستمر در جهت اصلاح و به‌روز کردن و تدوین طرح‌های جدید

۳- آموزش، اطلاع‌رسانی و ترویج بانکداری اسلامی

- پاسخگویی به‌سؤالات و شبهات کارکنان و مشتریان در مورد مسائل شرعی
- برگزاری مسابقات، همایش‌ها و نمایشگاه‌ها و ... در جهت تبلیغ و اشاعه بانکداری اسلامی
- برگزاری دوره‌های آموزش بانکداری اسلامی برای کارکنان بانکی
- مدیریت سایت بانکداری اسلامی

فرایند نظارت شرعی بر امور شعب

علاوه بر نظارت شرعی در عرصه انطباق قراردادها، طرح‌ها و محصولات بانک با موازین شرعی، بانک مهراقتصاد از طریق بازدیدهای حضوری از شعب سراسر کشور در قالب طرح سفیران هدایت، نظارت شرعی را در عرصه اجرا نیز عملیاتی کرده است. در این طرح، تیمی مرکزی متشکل از مسئولان اداره بانکداری اسلامی و مشاوران و ناظران شرعی بانک مأموریت می‌یافتند تا با حضور در استان مورد نظر، فرایند نظارت شرعی بر شعب استان و شهرهای آن استان را به‌همراه چند نفر از مسئولان همان استان انجام دهند. این فرایند شامل مراحل و اقدامات زیر بوده است:

- در این فرایند، ابتدا چند نمونه از پرونده‌های سپرده‌ها و تسهیلات بانک به‌صورت اتفاقی انتخاب شده و با کمک چک‌لیست‌هایی که از قبل طراحی و آماده شده بود، تطبیق آن با موازین شریعت مورد بررسی قرار می‌گرفت. همچنین اشکالات سیستمی پرونده‌ها مورد ارزیابی قرار می‌گرفت.
- اجرای صحیح و شرعی محصولات و طرح‌های مصوب کمیسیون عالی اجرای بانکداری اسلامی در عمل مورد بررسی قرار می‌گرفت و احیاناً مغایرت‌های شرعی شناسایی و ثبت می‌شدند.
- سطح آشنایی و عملکرد کارمندان شعبه از تحویلدار تا رئیس شعبه در زمینه بانکداری اسلامی مورد ارزیابی قرار می‌گرفت و مشورت‌ها و آموزش‌های لازم حین بررسی پرونده‌ها به آنان داده می‌شد.

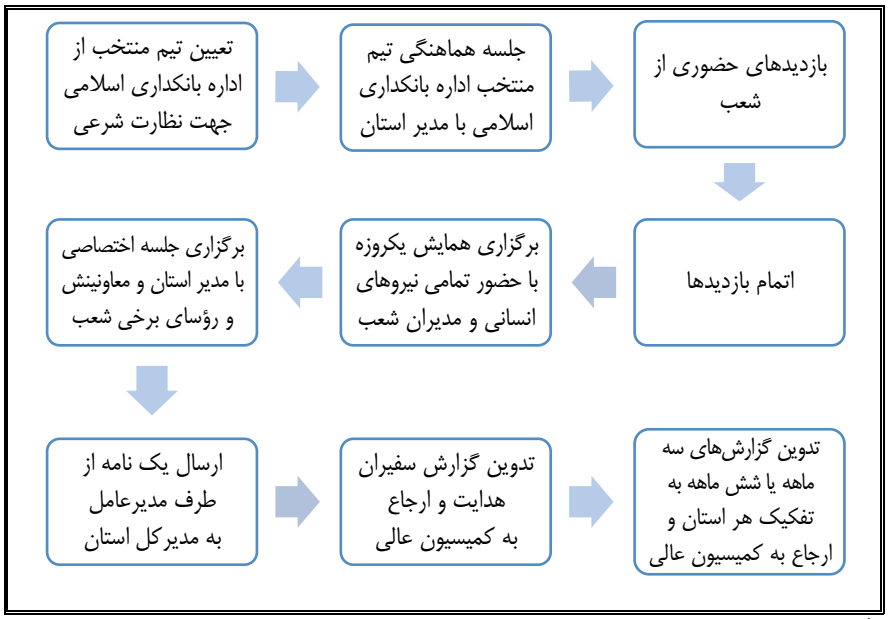
- نحوه تبلیغات، اطلاع‌رسانی و فرهنگ‌سازی شعبه در زمینه بانکداری اسلامی ارزیابی می‌شد. این مهم از طریق ارزیابی مواردی چون در دسترس بودن بروشورهای تبلیغاتی محصولات و خدمات بانک، تبلیغات شرعی در نمایشگرهای شعبه که از اداره بانکداری اسلامی ابلاغ شده بود و وجود کانال ارتباطی با مشتریان برای پرسیدن مسائل شرعی انجام می‌شد.

پس از اتمام بازدید و نظارت شرعی بر شعب، اقدامات زیر جهت افزایش اثربخشی نظارت شرعی صورت می‌گرفت:

- برگزاری همایش بانکداری اسلامی در سطح استان مورد نظر با حضور تمامی نیروهای انسانی و مدیران شعب با هدف
- تبیین مسائل و نقص‌های شرعی استخراج شده از پرونده‌ها و ارایه راهکارهای پیشنهادی
- تشویق رؤسا و معاونان برتر شعب براساس ارزیابی شرعی صورت گرفته از شعب
- پرسش و پاسخ در زمینه مسائل شرعی بانک
- جلسه اختصاصی با مدیرکل استان و معاونان ایشان و رؤسای برخی شعب
- تهیه گزارش ارزیابی عملکرد شرعی شعب مورد بررسی استان توسط اداره بانکداری اسلامی و ارسال به مدیرکل استان از طرف مدیرعامل بانک
- تهیه گزارش «سفیران هدایت» شامل چالش‌های شناسایی شده و نیز راهکارهای پیشنهادی توسط اداره بانکداری اسلامی و ارسال به کمیسیون عالی و هیئت‌مدیره
- تدوین گزارش دوره‌ای «عملکرد بانکداری اسلامی» و ارسال به کمیسیون عالی و هیئت‌مدیره با محورهای وضعیت اجرای بانکداری اسلامی، شعب مورد بازدید، دیدار با مقامات کشوری و لشکری و علمای حوزوی و ارایه دیدگاه‌های ایشان به تفکیک هر استان.

فرایند نظارت شرعی در این بانک را می‌توان به‌صورت نموداری به‌شکل زیر ترسیم کرد.

نمودار شماره ۱: فرایند نظارت شرعی بر شعب در بانک مهراقتصاد

مأخذ: یافته‌های پژوهش

فعالیت‌های مرتبط با نظارت شرعی

مهم‌ترین اقدامات بانک مهراقتصاد در این زمینه در جدول زیر به‌طور خلاصه ذکر شده است.

جدول شماره ۲: فعالیت‌های مرتبط با نظارت شرعی در بانک مهر اقتصاد

عرصه	اقدامات
آموزش بانکداری اسلامی	• اضافه شدن مباحث بانکداری اسلامی به دوره آموزش بدوخدمت • دوره آموزش کلیات بانکداری اسلامی، ۸ ساعت، حدود ۱۰۰ نفر • دوره آموزش جامع‌تر و کاربردی‌تر، ۴۸ ساعت، حدود ۳-۲ هزار نفر • دوره سه سطحی متناسب با جایگاه سازمانی: • عمومی: تحویلدار و حسابداران شعب، ۸ ساعت • تخصصی: رؤسای شعب و مدیران اعتبارات، ۱۶ ساعت • عالی: مدیران امور شعب در استان‌ها و دو معاون ایشان، مدیران اعتبارات استان‌ها، ۳۲ ساعت
ترویج و فرهنگ‌سازی بانکداری اسلامی	• سفرهای استانی مدرسان بانکداری اسلامی بانک و توضیح دستورالعمل‌ها و موضوعات اقتضایی متناسب با نیاز استان یا به تشخیص خود در همایش‌های استان • برگزاری مسابقه (آزمون) بانکداری اسلامی به‌صورت سالانه و اعطای جوایز به قید قرعه با هدف مرور و تثبیت مباحث برای کارکنان • رصد وضعیت دانش بانکداری اسلامی در کارکنان از طریق مقایسه نمره آزمون دوره بانکداری اسلامی و نمره مسابقه سالانه یا در بازدیدهای حضوری از شعب • برنامه‌های هفته بانکداری اسلامی (برگزاری مسابقه برای مردم در نماز جمعه، برگزاری مسابقه روزانه برای کارکنان، برگزاری آزمون و اعطای جوایز، استقرار غرفه بانکداری اسلامی بانک مهراقتصاد در نماز جمعه تمامی شهرستان‌ها، سخنرانی پیش از خطبه نماز جمعه، جایزه به مدیر شعب برتر از نظر آموزش و پژوهش بانکداری اسلامی و...) • ارسال پیام‌های شرعی برای کارکنان بانک،
نقش اداره بانکداری اسلامی در ارتقا و انتصابات	• صدور حکم مسئول اعتبارات شعبه و رئیس شعبه منوط به گذراندن دوره آموزش بانکداری اسلامی است. این مهم به تصویب مدیرعامل رسید. • اضافه کردن سؤالات بانکداری اسلامی به‌عنوان یکی از مفاد آزمون کتبی کارکنان جهت ارتقا در نظام شایسته‌گزینی و جانشین‌پروری بانک

مأخذ: یافته‌های پژوهش

بانک انصار

معرفی

صندوق قرض‌الحسنه انصار در سال ۱۳۸۵ به مؤسسه مالی و اعتباری و در سال ۱۳۸۹ به بانک انصار تبدیل شد. پروژه ادغام بانک انصار با بانک سپه نیز از سال ۱۳۹۷ شروع و در سال ۱۳۹۹ به اتمام رسید. دفتر امور فقهی و فرهنگی از سال ۱۳۸۳ در صندوق انصار تشکیل شد و آموزش بانکداری اسلامی به کارکنان صندوق از طریق این دفتر انجام می‌شد. فعالیت‌های این دفتر در زمان تبدیل شدن صندوق به بانک گسترش یافت. به‌نظر می‌رسد وابسته بودن این بانک به یک نهاد انقلابی، اعتقاد و

باور کارکنان و مدیران بانک به بانکداری اسلامی و مطالبه نمایندگی ولی فقیه در سپاه و فرماندهی کل سپاه، انگیزه اصلی ورود بانک به مباحث بانکداری اسلامی و نظارت شرعی بود. همچنین، نظارت دفتر تأیید شرعی ضوابط و برنامه‌های سپاه از نظر ساختاری در پیگیری استقرار بانکداری اسلامی در این بانک مؤثر بوده است.

سازوکار نظارت شرعی

وظیفه نظارت شرعی در این بانک برعهده دفتر امور فقهی و فرهنگی و کمیسیون عالی فقهی بود. به‌نوعی می‌توان گفت بازوی کمکی و اجرایی کمیسیون عالی، دفتر بررسی فقهی بوده است. دفتر امور فقهی و فرهنگی، یک کمیته فقهی با حضور کارشناسان فقهی، حقوقی و بانکی تشکیل داده بود که موضوعات مختلف را واکاوی کرده و به کمیسیون عالی ارجاع می‌دادند.

الف- کمیسیون عالی فقهی

کمیسیون عالی فقهی با هدف بررسی انطباق قراردادها، طرح‌ها و محصولات بانک با موازین شرعی تشکیل شد. اعضای این کمیسیون عبارتند از:

- مدیرعامل به‌عنوان رئیس کمیسیون
- رئیس دفتر فقهی به‌عنوان دبیر
- معاون حقوقی
- معاون اعتبارات
- کارشناسان خبره فقهی، حقوقی و بانکداری
- مشاور فقهی

البته متناسب با موضوع از بخش‌های دیگر بانک در جلسات حضور می‌یافتند.

ب- دفتر امور فقهی و فرهنگی

دفتر امور فقهی و فرهنگی که در ساختار سازمانی بانک ذیل مدیرعامل با نام دفتر بررسی فقهی تعریف شده بود، وظایف مختلف مانند آموزش بانکداری اسلامی، فرهنگ‌سازی و ترویج بانکداری اسلامی و نظارت شرعی و... را برعهده داشت. این دفتر در راستای نظارت شرعی، یک کمیته فقهی ایجاد کرد. این کمیته ۷ عضو داشت که عمدتاً اعضای حقیقی به‌عنوان کارشناس در آن حضور داشتند. رئیس دفتر فقهی، رئیس این کمیته بود. در این کمیته، بحث کارشناسی پیرامون قراردادها، دستورالعمل‌ها، طرح‌ها و محصولات بانک انجام شده و نتیجه آن به کمیسیون عالی فقهی ارایه می‌شد.

فرایند نظارت شرعی بر امور شعب

در فرایند نظارت شرعی در عرصه عملیات بانک در سطح شعبه گام‌های زیر طی شد:

۱- استخراج لغزش‌ها و چالش‌های مرتبط با هر یک از عقود

۲- تهیه چک‌لیست‌ها برای هر یک از قراردادها و تأیید آن‌ها در کمیسیون عالی فقهی

۳- تلاش در راستای تیپ کردن قراردادها

۴- در ساختار سازمانی بانک ذیل معاونت بازرسی، مدیریت نظارت شرعی تعریف شد.

۵- چهارده عقد و چالش‌ها و لغزش‌های آن و نحوه تکمیل کردن چک‌لیست‌ها به ۱۲۰ نفر از کارکنان معاونت بازرسی که زمینه و توانمندی بازرسی میدانی را داشتند توسط دفتر امور فقهی و فرهنگی آموزش داده شد. همچنین، ۴۰ سؤال مستخرج از چک‌لیست‌ها طراحی شده بود که در اختیار بازرسان قرار گرفت تا در فرایند نظارت شرعی دچار مشکل نشوند.

۶- در فاز دوم طرح تحول بانک در سال ۱۳۹۷ تحت عنوان «سند راهبردی شاخص‌های عملکرد راهبردی» به نظارت شرعی توجه شد و هدفگذاری شد که میزان پایبندی کارکنان به بانکداری اسلامی و انطباق عملیات بانکی با موازین فقهی به ۹۵ درصد برسد.

۷- به‌منظور انعقاد صحیح و تحقق قصد انشا در قراردادها و برای تفهیم مشتریان، برای ۱۵ عقد و طرح بانک چکیده‌ای شامل نکات مهم عقد و ادبیات گفتاری در یک صفحه تهیه شد. در هنگام انعقاد قرارداد پرسنل مرتبط در شعبه موظف به خواندن این چکیده برای مشتری بود و این به شعب سراسر کشور ابلاغ شد. پایشی که انجام شد ۴۹ درصد این کار را انجام می‌دادند که به‌تدریج به ۶۰ درصد نیز رسید.

۸- بازرسی میدانی از شعب توسط ۱۲۰ نفری که آموزش دیده بودند. این بازرسی‌ها هر سه ماه یک بار انجام می‌شد و در یک سال همه شعب کشور (حدود ۶۰۰ شعبه) بازرسی می‌شد. گزارش بازرسی از شعبه به دفتر امور فقهی بانک ارسال می‌شد.

۹- گزارش بازرسی به کمیسیون عالی فقهی ارجاع شده و بر روی آن بحث و بررسی صورت می‌گرفت و چنانچه نیاز به تغییراتی بود، پیگیری می‌شد.

۱۰- علاوه بر نظارت شرعی توسط بازرسان بانک، رئیس دفتر امور فقهی و چند نفر از مدرسین بانکداری اسلامی در بانک در هر سال حدود ۶۰-۵۰ شعبه را به‌صورت حضوری و البته غیررسمی بازدید می‌کردند. در این بازدیدها پرونده‌ها بررسی می‌شد. علاوه بر آن، سطح آشنایی کارکنان بانک با مباحث بانکداری اسلامی به‌طور ضمنی ارزیابی می‌شد. اشکالاتی که در شعبه وجود

داشت در کلاس‌های بانکداری اسلامی به کارکنان آموزش داده می‌شد. برخی اشکالات نیز می‌بایست در کمیسیون عالی بحث و بررسی شده و اقدامات لازم انجام می‌شد.

فعالیت‌های مرتبط با نظارت شرعی

برخی از مهم‌ترین اقدامات این بانک در جدول زیر ذکر شده است.

جدول شماره ۳: فعالیت‌های مرتبط با نظارت شرعی در بانک انصار

عرصه	اقدامات
آموزش بانکداری اسلامی	• آموزش مبانی فقهی بدو خدمت، ۳۵ کارگاه چهارساعته، ۲۸۰۰ نفرساعت • آموزش اخلاق بانکداری اسلامی بدو خدمت، ۳۵ کارگاه چهار ساعته، ۲۸۰۰ نفر ساعت • آموزش کاربردی قراردادهای بانکی، ۱۷۴ کارگاه هشت ساعته، بیش از ۱۱ هزار نفر ساعت • آموزش اخلاق حرفه‌ای بانکداری اسلامی، ۱۷۴ کارگاه چهارساعته، نزدیک به ۶۰۰۰ نفر ساعت
ترویج و فرهنگ‌سازی بانکداری اسلامی	• برگزاری همایش‌های آموزشی، توجیهی امامان جماعت بانک انصار و جلسات رفع شبهه و پاسخگویی به سؤالات ائمه جماعات • تولید و چاپ کتابچه‌های آشنایی با عقود اسلامی، ۱۱ عنوان • تولید و ارایه اپلیکیشن آشنایی با عقود اسلامی • تولید و ابلاغ چکیده عقود جهت قرائت در هنگام انعقاد قرارداد • ایجاد نمایشگاه بانکداری اسلامی در برخی از همایش‌های ائمه جمعه و جماعات و ایراد سخنرانی تخصصی و پاسخ به سؤالات و شبهات • برگزاری نمایشگاه‌های بانکداری اسلامی در سطح کشور • برگزاری جلسات کارشناسی با علمای اهل سنت به‌منظور دستیابی به مدل مشترک و مورد توافق و راه‌اندازی «شعب وحدت» • استقرار یک روحانی به‌عنوان مشاور فقهی در برخی از شعب با هدف توجیه و تفهیم مشتریان نسبت به‌مفاد قراردادهای بانکی • پاسخگویی به‌شبهات، سؤالات و ابهامات مدیران، کارکنان و مشتریان از طریق سایت توسط کارشناسان دفتر فقهی • رتبه‌بندی شعب از نظر عملکرد بانکداری اسلامی و پاداش به مدیر کل استان‌های برتر

بانک دی

معرفی

با توجه به این‌که سهامداران و مشتریان اصلی بانک دی، جامعه ایثارگران و خانواده‌های شهدا و نهادی ذیل ولی‌فقیه بود، انگیزه تحقق هر چه بیشتر موازین شرعی در بانک پررنگ بود. بنابراین، اواسط سال ۱۳۹۳ شورای فقهی در این بانک تشکیل شد. همچنین، مرکز مطالعات و توسعه بانکداری اسلامی بانک دی به‌طور رسمی از ۱۲ آبان ۱۳۹۳ فعالیت خود را آغاز کرد.

سازوکار نظارت شرعی

وظیفه نظارت شرعی در بانک دی برعهده شورای فقهی و مرکز مطالعات و توسعه بانکداری اسلامی است. مرکز مطالعات و توسعه بانکداری اسلامی به‌نوعی بازوی اجرایی شورای فقهی و حلقه رابط بین شورا و بدنه اجرایی بانک است. مرکز مطالعات و توسعه بانکداری اسلامی زیر نظر مدیرعامل و شورای فقهی در کنار سایر شوراها در ساختار سازمانی تعریف شده بود.

الف- شورای فقهی

اعضای شورای فقهی عبارت بودند از:

- مدیرعامل بانک به‌عنوان رئیس شورا
- معاون مالی
- معاون اعتباری
- معاون بازرسی
- معاون حقوقی
- معاون منابع انسانی
- معاون طرح و توسعه
- یک شخص حقیقی از بیرون سازمان (حجت‌الاسلام دکتر موسویان)

علاوه بر این، رؤسا و معاونین اداره‌های مرتبط (اداره پولشویی، اداره اعتبارات)، مدیرعامل لیزینگ بانک، مدیرعامل شرکت خدمات مالی و اعتباری دی ایرانیان و برخی از کارشناسان نیز در این جلسات دعوت می‌شدند.

جلسات این شورا هر دو هفته یک بار برگزار می‌شد. این شورا در جلسات ابتدایی خود بر همسان‌سازی ادبیات نظری و گفتمان مشترک این حوزه در درون خود و متعاقباً بانک دی از طریق برگزاری جلسات تخصصی و تبیین مفاهیم کاربردی بانکداری اسلامی اعم از روش‌های رایج در اعطای تسهیلات و انعقاد قراردادها مبتنی بر شریعت تمرکز کرد.

تطبیق ابزارهای پولی و بانکی مورد استفاده در بانک دی با شریعت اسلامی از دیگر اقدامات اصلی این شورا بوده است. چنانچه قراردادها، طرح‌ها و محصولات بانک نیاز به اصلاح داشت، این تغییرات توسط بانک اعمال و سپس ابلاغ می‌شد. دستورالعمل‌های ابلاغی جدید نیز آموزش داده می‌شد.

با توجه به این‌که جایگاه شورای فقهی در بانک بیشتر به‌صورت مشورتی بود، امکان بازدید از شعب و بررسی پرونده‌ها را نداشت. از این‌رو، برای بازرسان بانک که به‌صورت ادواری و موردی

تمامی شعب را در سراسر کشور بازرسی می‌کنند، دوره آموزشی برگزار شد که علاوه بر وظیفه خود، تطبیق عملیات بانک با موازین شرعی را نیز مدنظر قرار دهند و در چک‌لیست‌های بازرسی مباحث مرتبط با بانکداری اسلامی نیز اضافه شد.

ب- مرکز مطالعات و توسعه بانکداری اسلامی

مأموریت این مرکز انجام دادن مطالعات و اقدامات عملی در جهت توسعه و ترویج بانکداری اسلامی از طریق ابداع و تولید الگوها و طرح‌های جدید پولی، مالی و انطباق و روان‌سازی و شفاف‌سازی عملیات بانکی و مشخصاً قانون عملیات بانکی بدون ربا براساس مفاهیم اصیل شریعت اسلام بود. همچنین، مسئولیت و وظایف آن به‌شرح زیر بوده است:

- تهیه و تدوین سازوکار مناسب برای استفاده از خدمات و نظرهای استادان، علما و خبرگان بانکی در زمینه مطالعات اسلامی برای ابزارسازی و تولید محصولات جدید با رویکرد بانکداری اسلامی
- ارایه برنامه بلندمدت برای توسعه اصولی و زیربنایی خدمات بانکداری اسلامی
- حرکت و همسوسازی خدمات پولی اسلامی با بانکداری الکترونیکی
- سازماندهی اطلاعات و پژوهش‌های بانکداری اسلامی در بانک دی جهت بهره‌برداری مناسب و همگانی
- نظارت مستقیم بر اجرای فعالیت‌های اقتصادی، سرمایه‌گذاری و مبادلات وجوه در بانک و واحدها و شرکت‌های وابسته در جهت انطباق با موازین اسلامی
- مقایسه تطبیقی فعالیت‌های بانک دی با مؤسسات پولی و بانکی اسلامی مشابه در سطح خاورمیانه و سایر کشورهای دارای بانکداری اسلامی
- تبیین و شفاف‌سازی فعالیت‌های بانکی بین‌المللی و ارزی بانک دی و انطباق آن با موازین شرعی
- پیگیری و بررسی موضوعات در زمینه ابزار پولی جدید که در مراکز و مراجع قانونی یا فقهی در دست بررسی است.
- ارتباط مستمر با خبرگان دانشگاهی و حوزوی در زمینه تحقیقات بانکداری اسلامی و به‌کارگیری آنان در مرکز مطالعات
- برگزاری جلسات یا همایش‌های علمی منظم در داخل یا خارج از بانک جهت بهره جستن از نظرهای کارشناسی در زمینه بررسی عملکرد بانک دی یا سایر بانک‌ها در مواجه با موازین شرعی و اسلامی
- ارایه خدمات مشاوره‌ای به واحدهای آموزشی و نظارتی بانک در جهت توسعه و تعمیق آموزش‌ها و نظارت‌های مورد نیاز کلیه پرسنل بانک در زمینه انطباق فعالیت‌های بانک با موازین بانکداری اسلامی

گستره فعالیت‌های مرتبط با نظارت شرعی

برخی از مهم‌ترین اقدامات این بانک در جدول زیر ذکر شده است.

جدول شماره ٤: فعالیت‌های مرتبط با نظارت شرعی در بانک دی

عرصه	اقدامات
آموزش بانکداری اسلامی	• آموزش حدود ۳۰۰۰ نفرساعت از طریق انعقاد قرارداد با تیمی از استادان دانشگاه امام صادق (ع) • کارگاه‌های فشرده آموزشی متناسب با موضوعات روز و اقتضائات جدید. برای مثال، کارگاه آموزش دستورالعمل جدید امهال برای تمامی رؤسا و مسئولان اعتبارات شعب
پژوهش و انتشارات	• انتشار فصلنامه علمی- تخصصی با عنوان «توسعه بانکداری و مالیه اسلامی»، شماره ۹ • انعقاد همکاری با دانشگاه امام صادق (ع) در پروژه «مطالعه و تحلیل عملیات بانکداری بدون ربا در بانک دی از جهت میزان مطابقت قراردادها با موازین فقهی و ارایه راهکار». در این پروژه که به‌صورت میدانی انجام شد با ۴۵ رئیس شعبه و ۱۲۴ نفر از کارکنان در هفت استان منتخب کشور مصاحبه صورت گرفت. در این پروژه حدود ۱۷۰ پرونده در عقود مختلف به‌دقت بررسی شد. البته به‌دلیل محرمانگی اطلاعات مشتریان، تیم مجری پروژه به مسئولان اعتبارات شعب آموزش دادند تا ایشان پرونده‌ها را بررسی کنند. همچنین، چک‌لیست‌هایی تهیه شد که گردآوری اطلاعات با مسئولان اعتباری شعب و تجزیه و تحلیل آن با تیم پروژه بود.
برنامه‌های ترویجی- فرهنگی عمدتاً در هفته بانکداری اسلامی	• بازدید نمایندگانی از ستاد تهران از شعب استانی و دیدار با نمایندگان ولی‌فقیه و ارایه گزارشی از عملکرد بانک دی با تأکید بر فعالیت‌های مرتبط با بانکداری اسلامی • ارسال پیامک‌های آموزشی برای کارکنان و مشتریان بانک • اجرای طرح‌های تشویقی بخشودگی جریمه تأخیر • نمایش پیام‌هایی درباره اهمیت بانکداری اسلامی و موضوعات مرتبط از سخنان امام خمینی (ره) و حضرت آقا و نیز احادیث حرمت ربا و ... در نمایشگرهای شعب • نمایش پیام‌های مرتبط با بانکداری اسلامی در سیستم اتوماسیون اداری بانک

مأخذ: یافته‌های پژوهش

بانک کشاورزی

معرفی

در بانک کشاورزی از سال ۱۳۷۲ کارگروه بانکداری اسلامی ایجاد شد. آنچه ابتدا در این جلسات صورت می‌گرفت بررسی مفاهیم شرعی بانکداری بدون ربا و موانع و چالش‌های پیش‌روی اجرای آن‌ها بود. از سال ۱۳۸۳ پس از وقفه‌ای چندساله، کارگروه دوباره در بانک تشکیل می‌شود. البته نکته قابل توجه این است که کارگروه بانکداری اسلامی در بانک نقش مشورتی داشت و نمی‌توانست مستقیماً بر سیستم تصمیم‌گیری

بانک اثرگذار باشد. به‌نظر می‌رسد میزان اجرای مصوبات کارگروه بانکداری اسلامی و اثرگذاری آن به باور و اعتقاد مدیران بانک طی دوره‌های مختلف و میزان قدرت و نفوذ کارگروه متفاوت بود.

سازوکار نظارت شرعی

رکن اصلی نظارت شرعی در بانک کشاورزی، «کارگروه بانکداری اسلامی» است که در سال ۱۳۹۸ به «شورای (کمیسیون) عالی فقهی» تغییر نام یافت. اعضای این شورا که در ساختار سازمانی در کنار سایر شوراها تعریف شده بود، به‌شرح زیر است:

- مدیرکل حقوقی بانک
- مدیرکل بازرسی بانک
- مدیرکل آموزش
- یک عضو از هیئت‌مدیره
- مدیرکل اعتبارات
- دو عضو هیئت علمی دانشگاه
- یک فقیه
- دبیر کارگروه[۱]

از آنجایی که این شورا نقش مشورتی داشت، عضویت یکی از اعضای هیئت‌مدیره بانک در شورای عالی فقهی ضمانت اجرایی مصوبات این شورا را افزایش داده و قدرت نفوذ و اثرگذاری آن را ارتقا می‌داد. علاوه بر این، سازوکار دیگری طراحی شده بود. دبیر شورای فقهی به عضویت کمیته صدور بخشنامه‌ها[۲] در آمده بود و امضای دبیر شورای فقهی شرط ابلاغ مصوبات توسط این کمیته بود. با این سازوکار اطمینان حاصل می‌شد که هر مصوبه‌ای که قرار است ابلاغ شود به تأیید نماینده شواری فقهی رسیده است.

محور اصلی نظارت شرعی در این بانک، انطباق قراردادها، محصولات و طرح‌های بانک با موازین شرعی بوده است. همچنین، با رصد عملکرد بانک چنانچه نیاز به طراحی یک محصول یا قرارداد جدید بود، این مهم را محقق می‌کردند. محصولات نوین بانکداری اسلامی توسط اداره ذی‌ربط در شورای فقهی ارایه می‌شد و شورا انطباق آن با موازین شرعی را تجزیه و تحلیل می‌کرد. برای نخستین‌بار کارت مرابحه با لحاظ موازین شرعی توسط این شورا مطرح شد. بخشنامه امهال مطالبات نیز ماحصل این شوراست.

---

[۱] همچنین افراد برجسته‌ای که در استان‌ها آموزش بانکداری اسلامی دیده بودند، عضو این شورا می‌شدند.

[۲] صدور هر بخشنامه در بانک منوط به تأیید کمیته صدور بخشنامه‌هاست.

علاوه بر این، در همه استان‌ها یک رابط بانکداری اسلامی تعیین شده بود که وظایفی از قبیل آموزش بانکداری اسلامی و پاسخ به سؤالات شرعی پرسنل را برعهده داشت. رابطین استان‌ها سؤالات را جمع‌آوری و به شورای عالی فقهی ارایه می‌کردند که بعضی از آن‌ها به اصلاح فرایندها و دستورالعمل‌ها منجر می‌شد.

همچنین، برای تفهیم بهتر مشتریان علاوه بر این‌که بخشی از آن توسط کارکنان شعب بانک انجام می‌گرفت، مقرر شد که مشتریانی که انتظار نمی‌رود مفهوم قراردادها را متوجه شوند، باید فرد دیگری که صلاحیت لازم را دارد به‌عنوان امین به بانک معرفی کنند و قرارداد توسط او نیز امضا شود تا از فهم قرارداد توسط مشتریان اطمینان حاصل شود.

این شورا انتقاداتی را که علما و صاحب‌نظران بر فعالیت شبکه بانکی وارد می‌کردند نیز بررسی می‌کرد. علاوه بر این، بررسی درخواست‌های بخشش جرایم نیز در شورا انجام می‌گرفت. البته این وظیفه پس از مدتی به‌بخش‌های مربوط در بانک محول شد.

برخی از عناوین جلسات برگزارشده در این شورا عبارتند از:

- بحث و تبادل نظر پیرامون دستورالعمل انتشار صکوک اجاره ریالی
- افزایش کیفیت عملیات بانکداری بدون ربا در شعب بانک
- ارایه مدل عملیاتی مشارکت مدنی واقعی
- امکان‌سنجی انتشار صکوک برای تأمین مالی بخش کشاورزی
- بررسی اجرای واقعی عقود مشارکتی و ارایه پیش‌نویس طرح تحول نظام بانکی
- بررسی دستورالعمل حسابداری عقد مرابحه و کارت اعتباری مرابحه
- ابهامات مربوط به دستورالعمل ابلاغی عقد مرابحه
- بررسی طرح نامه‌های مطالعاتی پیشنهادی در اجرای برنامه راهبردی بانک در حوزه بانکداری اسلامی

فعالیت‌های مرتبط با نظارت شرعی

در این بخش به‌برخی از مهم‌ترین اقدامات مرتبط با نظارت شرعی در این بانک اشاره می‌شود.

- بیان مباحث نظری بانکداری اسلامی در دوره‌های بدو خدمت
- آموزش مباحث کاربردی بانکداری اسلامی توسط اعضای شورای فقهی بانک از طریق برگزاری کارگاه در استان‌های مختلف
- آموزش بانکداری اسلامی به تمامی رؤسای شعب کشور در سمینارهای سالانه بانک
- سمینارهای آموزشی به اقتضا موضوعات جدید بانکداری اسلامی مانند عقود خرید دین، مرابحه و استصناع در سال ۱۳۹۱ و عملیاتی کردن دستورالعمل اجرایی عقود مذکور

- تولید و چاپ کتاب بانکداری اسلامی، بروشور، کاتالوگ و سایر محتواهای آموزشی و ترویجی
- برگزاری آزمون‌های بانکداری اسلامی
- راه‌اندازی اتاق گفت‌وگو در سامانه داخلی بانک جهت هم‌اندیشی درباره مباحث بانکداری اسلامی و پاسخگویی به سؤالات پرسنل بانک

جدول شماره ۵: خلاصه تجارب نظارت شرعی در بانک‌های منتخب ایران

نام بانک	تشکیلات	تاریخ تأسیس	اعضای حقوقی	جایگاه سازمانی	اصلی‌ترین وظایف یا اهداف
مهراقتصاد	کمیسیون عالی اجرایی بانکداری اسلامی	۱۳۹۰ البته از سال ۱۳۷۳-۱۳۷۴ کارگروهی با دغدغه شرعی در صندوق قرض‌الحسنه بسیجیان شکل گرفته بود.	مدیرعامل بانک به‌عنوان رئیس کمیسیون، معاون اعتبارات و بین‌الملل به‌عنوان دبیر، مسئول نمایندگی ولی‌فقیه در بانک، معاون طرح و توسعه، معاون حقوقی و وصول مطالبات، کارشناسان مسلط به احکام فقه اقتصادی که به‌عنوان مشاور فقهی با بانک همکاری دارند.	ذیل مدیرعامل	بررسی عقود، محصولات و طرح‌های بانک و دستورالعمل‌ها از جنبه موازین شرعی، بررسی شبهات آن‌ها و ارایه راهکارهای عملیاتی
	اداره بانکداری اسلامی	۱۳۹۰	–	ذیل معاونت اعتبارات و بین‌الملل	وظایف دبیرخانه‌ای و پیگیری امور به‌عنوان بازوی اجرایی کمیسیون عالی اجرای بانکداری اسلامی، نظارت شرعی بر فعالیت‌های مختلف، آموزش، اطلاع‌رسانی و ترویج بانکداری اسلامی
کشاورزی	شورای عالی فقهی	۱۳۷۲	یک عضو از هیئت‌مدیره، مدیرکل حقوقی، مدیرکل بازرسی، مدیرکل اعتبارات، مدیرکل آموزش، دو عضو هیئت‌علمی دانشگاه، یک فقیه، دبیر کارگروه	ذیل مدیرعامل	بررسی محصولات و عقود از جنبه موازین شرعی، برگزاری جلسات و کارگاه‌های آموزش مباحث کاربردی بانکداری اسلامی برای کارکنان و مدیران بانک
دی	مرکز مطالعات و توسعه بانکداری اسلامی	۱۳۹۳	–	ذیل مدیرعامل	آموزش بانکداری اسلامی به کارکنان و مدیران بانک، آموزش مباحث مرتبط با نظارت شرعی به بازرسان جهت تطبیق عملیات بانکی شعب سراسر کشور با موازین شرعی در بازرسی‌های ادواری و موردی خود پژوهش و تولید محتوا
	شورای فقهی	۱۳۹۳	مدیرعامل به‌عنوان رئیس شورا، معاون مالی، معاون اعتباری، معاون بازرسی، معاون حقوقی، معاون منابع انسانی، معاون طرح و توسعه	ذیل مدیرعامل	بررسی عقود، محصولات و طرح‌های بانک و دستورالعمل‌ها از جنبه موازین شرعی، بررسی شبهات آن‌ها و ارایه راهکارهای عملیاتی
انصار	کمیسیون عالی فقهی		مدیرعامل به‌عنوان رئیس کمیسیون، رئیس دفتر فقهی به‌عنوان دبیر، معاون حقوقی، معاون اعتبارات، کارشناسان خبره فقهی، حقوقی و بانکداری، مشاور فقهی	ذیل مدیرعامل	بررسی انطباق قراردادها، طرح‌ها و محصولات بانک با موازین شرعی
	دفتر امور فقهی و فرهنگی	۱۳۸۳	–	ذیل مدیرعامل	آموزش بانکداری اسلامی به کارکنان و مدیران بانک، نظارت شرعی در سطح شعب در بازدیدهای حضوری آموزش بانکداری اسلامی به بازرسان منتخب و ارایه ۴۰ سؤال مستخرج از چک‌لیست‌های قراردادها به ایشان جهت بررسی انطباق عملکرد شعب سراسر کشور با موازین شرعی در بازرسی‌های خود، فرهنگ‌سازی و ترویج بانکداری اسلامی

مأخذ: یافته‌های پژوهش

ارزیابی و آسیب‌شناسی تجارب نظارت شرعی در شبکه بانکی ایران

در ادامه به ارزیابی تجربه نظارت شرعی در بانک‌های منتخب داخلی پرداخته و با نگاه آسیب‌شناسانه مواردی اشاره می‌شود:

- نظارت شرعی در بانک‌های منتخب داخلی به‌دلیل عدم‌الزام از سوی بانک مرکزی کاملاً داوطلبانه و اختیاری انجام شده است.
- انگیزه و دلیل اصلی اقدامات انجام‌شده در زمینه نظارت شرعی به‌دلیل دغدغه‌ها و باورهای شرعی مؤسسان، سهامداران، اعضای هیئت‌مدیره یا مسئولان وقت آن بانک‌ها بوده است. برای مثال، در بانک‌های وابسته به سپاه پاسداران انقلاب اسلامی نظیر بانک مهراقتصاد و انصار دفتر تأیید شرعی ضوابط و برنامه‌ها و نماینده ولی‌فقیه در سپاه نقش مهمی در توسعه نظارت شرعی و تشکیل کمیته‌های فقهی در این بانک‌ها داشته و به‌عنوان یک ناظر شرعی مرکزی نظیر شورای فقهی بانک مرکزی، عمل می‌کرده است. البته، مسئولان و مدیران وقت این بانک‌ها نیز دغدغه اجرای بانکداری اسلامی را داشته‌اند. در بانک‌های دیگر چه بسا صرفاً دغدغه شرعی مسئولان وقت تأثیر بسزایی در توجه آن بانک‌ها به‌نظارت شرعی داشته است.
- آنجا که پیگیری نظارت شرعی نشأت‌گرفته از دغدغه و الزام مؤسسان و سهامداران اصلی بانک‌ها بوده، به‌دلیل ثبات نسبی مؤسسان و سهامداران، بحث نظارت شرعی یک روند نسبتاً طولانی‌تر و موفق‌تری را طی کرده است. اما آنجا که صرفاً ناشی از دغدغه‌ها و باورهای مسئولان و مدیران بانکی بوده، معمولاً روند نظارت شرعی مقطعی بوده و پس از تغییرات مدیریتی به فراموشی سپرده شده است.
- طی چند دهه اخیر، ضعف بانک مرکزی در نظارت شرعی بر بانک‌ها و عدم ایجاد سازوکارها و چهارچوب‌های اصولی جهت توسعه نظارت شرعی و تشویق و ترغیب یا الزام بانک‌ها به انجام دادن این مهم، سبب شده که اگر اقدامات ارزنده‌ای در این زمینه انجام شده، اولاً داوطلبانه و بعضاً مقطعی بوده و ثانیاً طبق اصول علمی و استانداردهای بین‌المللی پیش نرود.
- بررسی جایگاه سازمانی نظارت شرعی در بانک‌های مورد بررسی داخلی نشان‌دهنده آن است که کمیته‌های شرعی ذیل مدیرعامل تعریف شده‌اند که سبب عدم استقلال این کمیته‌ها می‌شود. در حالی که براساس استانداردهای بین‌المللی (AAOIFI) و (IFSB)، جایگاه سازمانی این کمیسیون‌ها یا کمیته‌ها باید ذیل هیئت‌مدیره تعریف شود (IFSB: 2009, p. 8)

«لازم است هر بانک یا مؤسسه مالی اسلامی شورای فقهی مستقلی تشکیل دهد. اعضای این شورا توسط سهامداران در جلسات مجمع عمومی بانک انتخاب می‌شوند. هیئت‌مدیره بانک وظیفه ارایه پیشنهاد در رابطه با اعضا را به مجمع عمومی برعهده داشته و مناسب است در زمان انتخاب اعضای شورای فقهی و پیشنهاد آن‌ها به مجمع عمومی، قوانین حقوقی کشور را مدنظر قرار دهد». (AAOIFI: 2009, p. 885)

- در برخی بانک‌های مورد بررسی نظیر بانک مهراقتصاد، نامی از فقیهان و متخصصان حوزه بانکداری اسلامی به‌عنوان عضو کمیسیون در دستورالعمل‌های مربوط برده نشده است، هر چند که در عمل از مشاوران فقهی استفاده می‌کرده‌اند. طبق استانداردهای بین‌المللی (AAOIFI) و (IFSB)، لازم است حداقل سه فقیه آشنا به مباحث مالی و بانکی عضو کمیته باشند. (AAOIFI: 2009, p. 886 ؛IFSB: 2009, p. 8)
- در بانک‌های مورد بررسی، شرح وظایف ذکر شده برای کمیته فقهی یا نهادهای مرتبط بعضاً ناقص بوده و جامعیت لازم را ندارد. زیرا براساس استانداردهای بین‌المللی تدوین نشده است.
- در بانک‌های مورد بررسی، تمرکز بیشتر بر وجود شورای فقهی بوده که نقش اصلی آن نظارت پیشینی (در مرحله طراحی محصولات و خدمات) است، اما معمولاً واحدهای اجرایی مکمل نیز در بانک‌ها به چشم می‌خورد که وظایف دبیرخانه‌ای و نظارت پسینی (در مرحله تدوین مقررات و دستورالعمل‌های مربوط و پیاده‌سازی محصولات و خدمات) را برعهده داشته‌اند. هر چند که گستره فعالیت آن‌ها متفاوت بوده است. نظارت پسینی سبب می‌شود مصوبات کمیته فقهی در مقام اجرا و عمل به‌خوبی اجرا شود و بازخوردهای لازم از نحوه اجرای مصوبات دریافت شود. بر طبق استاندارد ۱۰ هیئت خدمات مالی اسلامی، نظارت شرعی پس از اجرایی‌سازی محصولات مالی اسلامی باید از طریق واحد نظارت شرعی داخلی یا واحد انطباق با شریعت –که به‌عنوان بازوی اجرایی شورای فقهی بانک محسوب می‌شود– انجام شود. (IFSB: 2009, p. 8)
- در مستندات بانک‌های مورد بررسی، در بهترین حالت صرفاً ترکیب اعضای کمیته فقهی، مأموریت (هدف)، مسئولیت‌ها و وظایف ذکر شده و مواردی چون نحوه احراز صلاحیت و عدم صلاحیت اعضا، اختیارات کمیته، سازوکار فعالیت و ... در دستورالعملی جامع دیده نشده است.

نتایج و پیشنهادها

در این پژوهش، تجربه چهار بانک شاخص داخلی در حوزه نظارت شرعی بررسی تطبیقی شد. همان‌طور که مشاهده شد، طی چند دهه گذشته تجربه‌های ارزشمندی در حوزه نظارت شرعی و فعالیت‌های مرتبط نظیر آموزش و تحقیق و توسعه در بانکداری اسلامی در شبکه بانکی کشور وجود داشته که بررسی این تجربه‌ها و درس‌آموزه‌های آن می‌تواند برای سیاستگذاران و بانک‌های دیگر در زمینه استقرار نظارت شرعی چهارچوب مناسب و مفیدی باشد. با توجه به جایگاه قانونی شورای فقهی بانک مرکزی در قانون برنامه ششم توسعه و لازم‌الرعایه بودن مصوبات آن، امید می‌رود در آینده شاهد توجه جدی‌تر بانک‌ها به بحث نظارت شرعی و تحقق بانکداری اسلامی باشیم. همان‌طور که اضافه شدن ناظران شرعی به کمیته تطبیق بانک‌ها گامی مهم در نیل به این هدف خواهد بود.

در ادامه، پیشنهادهای سیاستی و اجرایی ارایه می‌شود:

- اقدامات و فعالیت‌های صورت گرفته توسط این بانک‌ها در زمینه نظارت شرعی مستندسازی شود.
- شبکه مدیران و کارکنان شاخص و دغدغه‌مند که نقش بسزایی در این تجربه ارزشمند داشته‌اند، شناسایی شود و از تخصص و تجربه آنان در پست‌های مدیریتی شبکه بانکی، شورای فقهی بانک مرکزی و نظارت شرعی بر بانک‌ها استفاده شود.
- برخی اقدامات انجام شده در شبکه بانکی در زمینه نظارت شرعی عیناً یا با اعمال اصلاحات و تغییراتی در برنامه‌های آتی نظارت شرعی بانک مرکزی می‌تواند قابل استفاده باشد و سبب صرفه‌جویی در وقت و هزینه‌ها خواهد شد. برای مثال، در زمینه تدوین دستورالعمل‌ها، چک‌لیست‌ها و ... کارهای خوبی در گذشته توسط بانک‌های مهر اقتصاد، انصار و ... صورت گرفته است.
- شورای فقهی بانک مرکزی علاوه بر الزام قانونی بانک‌ها به رعایت مسائل شرعی، با بررسی تجربه گذشته –که براساس اختیار و غالباً تشویقی بوده است– می‌تواند در ایجاد نظام تشویقی و انگیزشی بانک‌ها در رعایت مسائل شرعی ایده‌های خوبی دریافت کند.

در پایان، خاطرنشان می‌شود براساس اذعان همه خبرگان، در شکل‌گیری و استمرار تمامی این تجارب، مرحوم دکتر سیدعباس موسویان نقش بی‌بدیل و اثرگذاری داشته است. یاد و خاطره این استاد فقید گرامی باد!

منابع و مآخذ

1- AAOIFI (2009), Governance Guide No.1: Shari’a Supervisory Board- Appointment, Composition and Report.

2- AAOIFI (2010), ***Accounting, Auditing and Governance Standards for Islamic Financial Institutions***, Bahrian: Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institutions.

3- IFSB (2009), ***Guiding Principles on Shari`Ah Governance Systems For Institutions Offering Islamic Financial Services***, Kuala Lumpur: Islamic Financial Services Board.

4- Islamic Parliament of Iran (2017), Law of the 6th five-year economic, social and cultural development plan of the Islamic Republic of Iran (2017-2021). (In Persian)

5- ISRA. (2015), ***Islamic Capital Market: Principles and Practices***, Kuala Lumpur: The International Shari'ah Research Academy for Islamic Finance.

6- Mehrabi L. (1398). Getting to know the principles of corporate governance of Islamic banks compared to conventional banks. ***Quarterly Journal of Development Strategy***, 2019, 15 (59), 46-77. (In Persian)

7- Meisami H. & Ghelich V. (1389). Shariah supervision and Shariah risk in Islamic banking: implications for the transformation plan of the banking system. ***Tazehaye Eghtesad***. No.130. (In Persian)

8- Mousavian S.A. & Meisami H. (1393). ***Shariah supervision of Islamic banks and financial institutions***. (In Persian)

9- Mousavian S.A. & Meisami H. (1394). A Critical Examination of Jurisprudential Surveillance in the Iranian Banking System, with Some Judicial Corrections. ***Islamic Economics***. 14 (54), 101-129. (In Persian)

10- Mousavian S.A., Azar A. & Meisami H. (1392). Shariah Supervision Model for the Iranian Banks, Based on the Views of Islamic Banking Experts. ***Journal of Monetary and Banking Research***. 6 (18), 59-90. (In Persian)

11- Mousavian S.A., Nazaripur M.N. & Kafshgarjelodar H. (1388). The role of the specialized jurisprudence council in improving the level of legitimacy and efficiency of Islamic banks (studying the experience of several Islamic countries). ***Islamic Economics***. 9 (36), 59-88. (In Persian)

12- Rohani, S.A. & Banitaba S.M (1396). Consequences of Lack of Sharia Supervision on Iran's Banking System and its Policy Implications. ***Islamic Economics***. 17(68), 117-87. (In Persian)